

УДК 911.3

Наталія Мезенцева, Владислав Мельничук

РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ПОШИРЕННЯ БІДНОСТІ В УКРАЇНІ

Розглянуто основні методологічні підходи до визначення бідності, розкрито суспільно-географічні аспекти дослідження бідності населення. Визначено економічні, соціально-демографічні, культурні і поведінкові чинники та чинники середовища, які визначають бідність населення. Проаналізовано стан бідності населення України та його регіональні відмінності за індикаторами споживання продуктів харчування, його збалансованості та за грошовими доходами населення. Виділено типи регіонів України за кривою «піраміди доходів» населення, виявлені особливості кожного типу.

Ключові слова: бідність, рівень бідності, чинники, регіон, споживання продовольства, доходи населення.

Наталія Мезенцева, Владислав Мельничук. РЕГИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ РАСПРОСТРАНЕНИЯ БЕДНОСТИ В УКРАИНЕ. Рассмотрены основные методологические подходы к определению бедности, раскрыты общественно-географические аспекты исследования бедности населения. Определены экономические, социально-демографические, культурные и поведенческие факторы, факторы среды, которые определяют бедность населения. Проанализировано состояние бедности населения Украины и его региональные особенности на основе индикаторов потребления продуктов питания, их сбалансированности и за денежными доходами населения. Приведена типизация регионов Украины по кривой «пирамиды доходов» населения, выявлены особенности каждого типа.

Ключевые слова: бедность, уровень бедности, факторы, регион, потребления продовольствия, доходы населения.

Nataliia Mezentseva, Vladyslav Melnichuk. REGIONAL ASPECTS OF POVERTY IN UKRAINE. The basic methodological approaches to the definition of poverty and its human-geographical aspects were discussed. Economic, social-demographic, cultural, behavioral, and milieu factors of poverty distribution are determined. Current poverty rates in Ukraine in general and its regional characteristics in particular in terms of food consumption, its balance, and incomes were analysed. The typing of Ukrainian regions by the curve of the income pyramid was presented, and every type peculiarities are revealed.

Keywords: poverty, poverty factors, region, food consumption, income.

Актуальність. Бідність є глобальною проблемою людства. За даними міжнародних експертів, близько 20% населення планети є бідним. У 2000 році на Саміті Тисячоліття ООН світові лідери визначили ключові цілі та завдання розвитку до 2015 року – Цілі Розвитку Тисячоліття. Подолання бідності в них визначено як ціль номер один. Боротьба з бідністю завжди була актуальною темою, актуальною настільки, що Європейський Союз 21 січня 2010 року офіційно відкрив Європейський рік боротьби з бідністю та соціальною нерівністю. Отже, бідність як глобальне соціально-економічне явище існує в усіх країнах світу і не є винятком для України, що робить її вивчення особливо актуальним. Вивчення бідності є актуальним ще й тому, що бідність стосується не уявних процесів, утворень, моделей, а проектується на конкретних людей та їх сім'ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У світі з-поміж численної кількості вчених, які вивчають явище бідності у своїх дослідженнях, перш за все, слід виділити праці з вивчення регіональної бідності К. Елберса, Дж. Ланджоу, П. Ланджоу, Г. Демомбінеса, Дж. Містіаена, Х. Альдермана, В. Гріна, Б. Озлера, К. Кумара, Дж. Холла, А. Аткинсона, Дж. Фостера, М.-Е. Сантос, С. Елкайр, Ж.-М. Роше, С. Сетх, Уве Дейхмана, М. Равальйона, Дж. Хентсхела, А. Уайтфорда, Г. Датта, Д. Ван де Велле, Н. Хеннінгера, Дж. Крампа, М. Гроша, Дж. Стокдейла та ін. Питання дослідження бідності в Україні присутні у працях Е. Лібанової, Л. Черенько, В. Шишкіна та інших вчених-економістів. Суспільно-географічні аспекти дослідження бідності висвітлені у працях М. Барановського, І. Гукалової, І. Мельник, Н. Гаєвської. Однак актуальним залишається дослідження окремих регіональних аспектів поширення бідності та чинників, що її

зумовлюють.

Формування цілей, постановка завдання.

Метою написання статті є дослідження чинників та регіональних аспектів поширення бідності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Бідність є складним поняттям, яке не має загальноприйнятого визначення. Вивчення бідності в широкому сенсі включає в себе такі різні поняття як нестачу ресурсів, нестачу можливостей, фізіологічні, гуманітарні та соціальні потреби, необхідність у самовираженні, самореалізації, свободі, людській гідності тощо. Крім цього широкого набору складових, загальноприйнятою є точка зору про те, що осмислення бідності залежить від традицій, норм та цінностей різних суспільств і держав. Така багатоаспектність бідності одночасно ускладнює і розширює можливості її дослідження. Тому в міжнародній практиці спостерігаються тенденції до спрощення поняття бідності шляхом стандартизації її визначення і трактування. Однак, основне завдання полягає в пошуку наукового компромісу між практичним вимірюванням (що потребує стандартизації) і багатоаспектністю, багатоплановістю даного явища на різних територіях (що передбачає комбінацію і застосування різних підходів).

Узагальнюючи існуючі визначення поняття «бідність», можна констатувати, що бідність – це такий стан індивіда, при якому людина, або з причини недостатнього рівня доходів, або з причини нерозумного та неправильного способу їх витрат, не здатна підтримувати такий рівень життя, за якого вона може задовольняти свої фізичні та духовні потреби та потреби своїх утриманців і забезпечити собі прийнятні в суспільстві, членом якого вона є, усталені стандарти і норми життя, матеріальний стан та рівень добробуту [1].

При цьому слід розрізняти абсолютну та відносну бідність. Під абсолютною бідністю прийнято вважати такий стан людини, за якого на свій дохід

вона не в змозі задовольнити навіть основні потреби в їжі, житлі, одязі або здатна задовольнити лише мінімальні потреби для забезпечення її біологічного виживання. Числовим критерієм при цьому виступає поріг бідності (прожитковий мінімум).

Під відносною бідністю слід розуміти неспроможність підтримувати рівень життя, певний стандарт життя (матеріальні блага, умови життя, рівень доходів, наявність деяких соціальних стандартів, таких як вища освіта, сім'я, тощо), який прийнятий в даному суспільстві. Відносна бідність показує наскільки людина (домогосподарство) в межах даного суспільства бідна в порівнянні з іншими людьми (домогосподарствами) [2].

При цьому важливим є врахування географічних аспектів та географічних відмінностей при аналізі бідності, до яких відносять:

- абсолютна і відносна бідність та поріг бідності є різними у містах і в сільській місцевості;

- стандарти життя, а отже і рівень бідності є різними в різних країнах, регіонах однієї країни, типах населених пунктів (стандарти життя в столиці чи великому мегаполісі значно відрізняються від стандартів життя у малих і середніх містах, індустріальних, курортних центрах тощо);

- ресурси, умови, соціально-економічний рівень розвитку території, демографічні процеси, тип і система розселення є різними на різних територіях. Оскільки вони прямо чи опосередковано визначають потреби населення та ступінь їх задоволення людиною, а отже стан добробуту і бідності, то можна вважати, що стан бідності має безпосередню географічну прив'язку до певної території чи регіону тобто на різних територіях бідність зумовлена різними чинниками;

- бідність розглядається на різних просторових рівнях: глобальному (порівняння всього населення планети, пошук загальносвітових значень порогу бідності), національному (дослідження бідності на рівні країни), регіональному та локальному. Так само для різних просторових рівнів величина порогу бідності буде різною;

- бідність по-різному сприймається населенням різних територій, отже можна констатувати географічний аспект у перцепції бідності. Відмінності у сприйнятті бідності можуть значно відрізнитись не лише в межах однієї країни, але й у межах одного регіону чи у сусідніх районах. На відмінності у перцепції бідності значно впливають географічні відмінності територій в рівні соціально-економічного розвитку, соціальної інфраструктури, рівні інформатизації населення, відмінності у віковій структурі населення, релігійному, культурному рівні тощо.

До основних чинників, які визначають бідність населення відносяться:

1. Економічні чинники:

- *безробіття*, адже зайнятість зменшує ризики перебування населення в стані бідності, хоча і не гарантує цього. Не можна однозначно стверджувати, що рівень безробіття є індикатором бідності певного регіону, тому що при відсутності робочих місць час-

тина населення починає шукати роботу в інших регіонах чи країнах. Тобто, безробіття, насамперед, є індикатором соціально-економічного розвитку регіону, а не стану бідності його населення. У регіонах із високим рівнем безробіття значно вище цінуються низькооплачувані види зайнятості та інші джерела доходів, наприклад, наявність власної земельної ділянки, присадибного господарства тощо. Крім того, в таких регіонах меншою є гострота бідності та соціальна нерівність.

- *рівень оплати праці та рівень доходів*, які визначають можливості споживання товарів і послуг особою чи домогосподарством та рівень задоволення таких потреб.

- *рівень цін на продукти харчування, одяг, комунальні послуги, лікування, відпочинок*, які зумовлюють загальний добробут населення та рівень його обов'язкових витрат.

- *економічні умови для розвитку підприємництва*, що створюють умови для розширення можливостей зайнятості населення.

2. Соціально-демографічні чинники:

- *вікова структура населення*, в якій висока частка пенсіонерів так само як і висока частка дітей збільшують ризики бідності населення і підвищують економічне навантаження на працездатних осіб. Тобто, вікова структура населення лише створює ризики, але прямо не визначає бідність населення.

- *захворюваність населення*, що підвищує витрати на лікування та профілактику хвороб (сьогодні в ієрархії потреб потреба в ліках є першочерговою потребою поряд із потребами в одязі та їжі).

- *соціальні негаразди*, що включають поширення таких негативних явищ, як алкоголізм, наркоманія, захворюваність на СНІД, туберкульоз, злочинність тощо. Соціальні негаразди впливають, як правило, не лише на конкретного індивіда, але і на його сім'ю, що суттєво збільшує їх негативний вплив.

3. Культурні та поведінкові чинники.

- *невиправдані та, часто, непотрібні витрати*, викликані бажанням до розкошів, престижу, модних тенденцій та соціальних брендів при одночасному недостатньому харчуванні, рівні освіти тощо.

- *економія витрат на лікування, профілактику захворювань та харчування*.

- *низький рівень культури населення, особливості менталітету*, що визначають сприйняття особою себе, як бідної людини.

- 4. Суспільні стандарти, норми та вимоги життя, тобто «*суспільні тренди*» життя, які визначаються оточенням, в якому живе індивід. Бідність в такому випадку визначається як неспроможність задовольняти такі тренди щодо житлових умов, вищої освіти, предметів побуту та особистого використання.

Для аналізу бідності в світовому масштабі найпоширенішими є рейтинги бідності країн світу, які щорічно складає Світовий Банк та щорічний рейтинг бідності ОРНІ/МРІ.

В Україні інтегральний індекс бідності МРІ у 2010 становив 0,008. За цим показником Україна

посідала 20 місце серед 114 країн, які брали участь в рейтингу (в рейтингу бідності МРІ не беруть участь високорозвинуті держави світу). Варто зазначити, що найбільше знижує загальний світовий рейтинг України блок здоров'я та харчування, вклад якого в український індекс бідності становить 91,1%. За результатами даного рейтингу, можна зробити висновок про те, що рівень соціально-економічного розвитку країни не завжди є індикатором стану бідності її населення та гостроти бідності. Це пов'язано з тим, що у порівняно розвинутих країнах рейтингу бідність поширюється «в ширину», тобто охоплює більший відсоток населення країни, тоді як у менш розвинутих країнах найбільшого значення набуває гострота депривації серед бідного населення, тобто спостерігаються процеси поширення бідності «в глибину».

За даними звіту Світового банку у 2011 році за абсолютною межею бідності, яка визначена Світовим банком у розмірі 1,25 дол. США споживання на 1 людину за день, у світі проживало 1,289 млрд. осіб або 22,4% населення (переважно це країни Африки, Південної та Південно-Східної Азії). В Україні за абсолютною межею бідності Світового банку проживає 1% населення країни, а 10,3% населення країни споживає на день менше 5 дол. США у розрахунку на 1 особу [5].

За останні 7 років відсоток бідного населення в Україні за даним критерієм змінювався таким чином: 2004 – 34,4%, 2005 – 23,7%, 2006 – 22,5%, 2007 – 13,1%, 2008 – 9,0%, 2009 – 10,3%. У той же час, за національним критерієм (прожитковим мінімумом) за той же період відсоток бідного населення варіювався таким чином: 2004 – 15%, 2005 – 8%, 2006 – 7%, 2007 – 5%, 2008 – 3%, 2009 – 5,2% [5].

Споживання продуктів харчування населенням та збалансованість харчування є первинним індикатором стану бідності населення. Цей показник охоплює первинні потреби людини і характеризує фізіологічну складову її існування. І хоча розуміння поняття бідності виходить далеко за межі споживання продуктів харчування, проте врахування цього показника є вкрай важливим. Підтвердженням цього є той факт, що в середньому в Україні на продукти харчування домогосподарство витрачає від 55 до 70% місячного доходу.

При дослідженні споживання продуктів харчування було проаналізовано його рівень відносно нормативних значень мінімальних фізіологічних норм споживання в Україні. Регіонами-лідерами із сукупного споживання продовольства є Черкаська, Чернігівська, Вінницька, Миколаївська та Житомирська області. Споживання продуктів харчування на душу населення в даних регіонах є найвищим в Україні. Регіонами-аутсайдерми із загального споживання є Чернівецька, Кіровоградська, Запорізька, Харківська та Дніпропетровська області, а регіоном із найгіршим індексом споживання – Чернівецька область. В даному регіоні менше норми

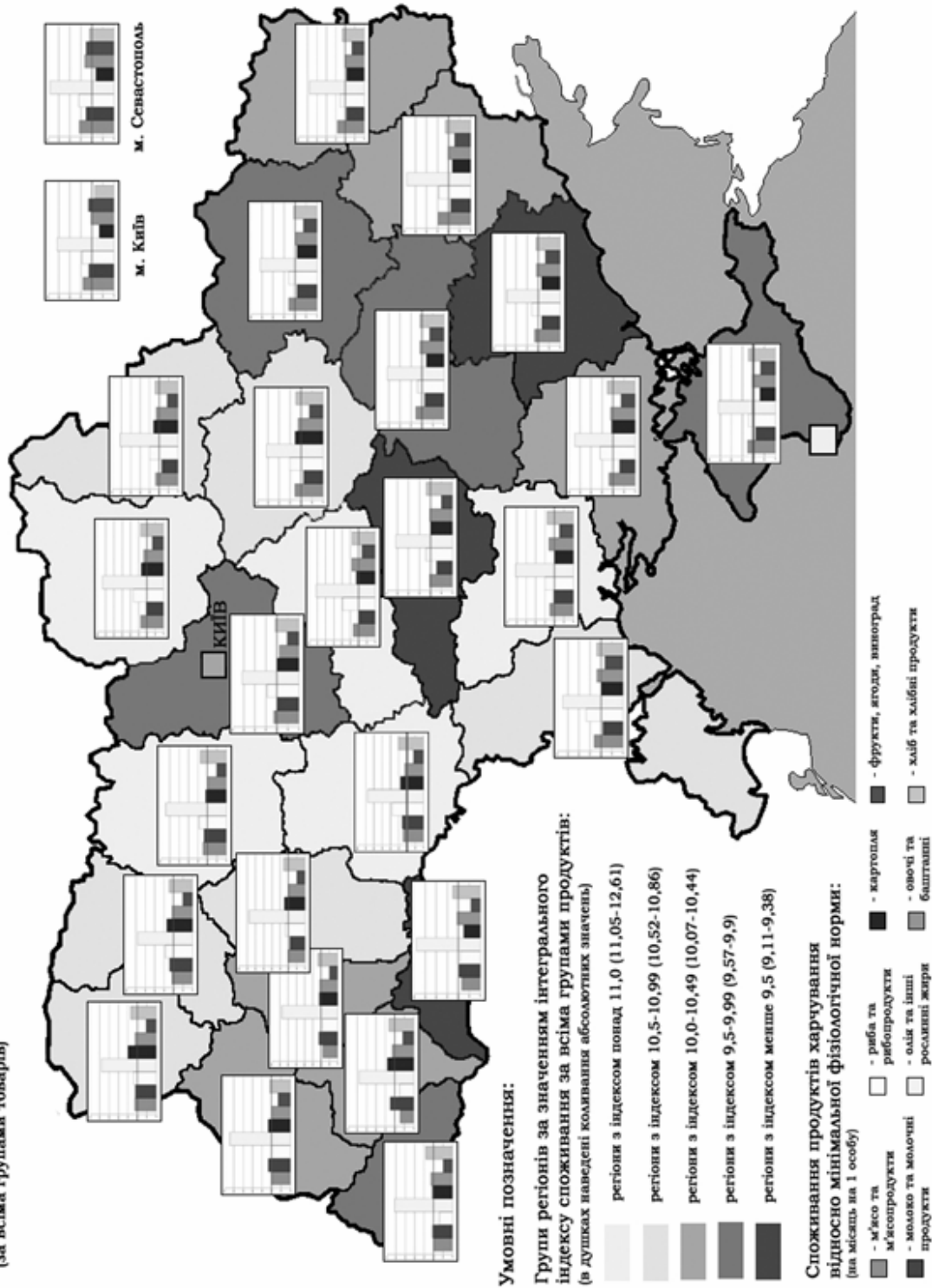
споживається м'яса, картоплі, риби та фруктів, майже мінімальну норму становить споживання овочів.

Був проведений аналіз споживання за «кошиком бідних», який включає споживання картоплі, олії та хліба, та «кошиком багатих» (м'ясо, молоко, риба, овочі, фрукти). Для обрахунку індексу споживання для кожного регіону були використані 2 методи і одержані таким чином 4 показники споживання: індекси споживання «кошику бідних» - W, E та індекси споживання «кошику багатих» - Q, R. За першою методикою за одиницю приймався максимальний показник споживання серед усіх регіонів (індекси E та R), за другою за одиницю бралася норма споживання (індекси Q та W).

За споживанням «кошику бідних» регіонами з найвищими показниками є Чернігівська, Вінницька, Черкаська та Хмельницька області. За споживанням «кошику багатих» регіонами-лідерами знову ж таки є Вінницька, Черкаська, Чернігівська області та м. Київ, а регіони-аутсайдерми – Чернівецька, Кіровоградська, Тернопільська, Івано-Франківська та Закарпатська області. Отже, можна стверджувати, що рівень споживання продуктів харчування у таких областях, як Вінницька, Черкаська та Чернігівська вищий як в кількісному відношенні, так і в якісному. У даних регіонах спостерігається найвище споживання продуктів як «кошику бідних», так і «кошику багатих». Це пов'язане, на наш погляд, з нижчою вартістю продуктів харчування в даних регіонах та із збалансованістю витрат на продукти харчування. Абсолютно чітко виділяється м. Київ, де рівень споживання продуктів «кошику багатих» на душу населення є найвищим, а продуктів «кошику бідних» найнижчим. Крім того з усіх регіонів України, лише в Києві споживається понаднормово фруктів, ягід та винограду, що є індикатором відносної заможності населення (в Україні склалася ситуація, коли населення розглядає купівлю фруктів і особливо їх екзотичних видів як певний стереотип розкоші та заможності. Традиційна українська сім'я при економії на харчуванні в першу чергу економить на фруктах, овочах, ягодах, тобто продуктах, без яких організму людини прожити легше ніж, скажімо, без білкової складової, яка представлена в хлібі, олії, м'ясі та молоці).

З поміж усіх регіонів України простежується територіальна закономірність нижчого рівня споживання в західних областях та в Кіровоградській області. Тут на перший план виходять 2 фактори: рівень доходів та вікова структура населення. З одного боку, рівень доходів не дозволяє населенню в повній мірі забезпечувати збалансоване харчування «кошиком багатих», а з іншого – в західних регіонах у віковій структурі населення значною є частка дітей, споживання яких природно є меншим за рівень споживання дорослого населення та населення похилого віку. Крім того, мають вплив і ментальні особливості, а саме споживання продуктів під час постів.

Споживання продуктів харчування в Україні в 2010 році
(за всіма групами товарів)

Рис. 1. Регіональні відмінності у рівні споживання продуктів харчування в Україні у 2010 році

Регіональний аналіз доходів та витрат домогосподарств (у т.ч. відносно національних абсолютних показників бідності – «прожиткового мінімуму» та мінімального «продовольчого кошику») із порівнянням їх структури та забезпеченості матеріальними благами дає можливість зробити наступні висновки:

- найвища частка абсолютно бідного населення (із середньодушовими сукупними витратами меншими за абсолютну межу бідності (480 грн. на місяць у 2010 році)) характерна для Тернопільської, Херсонської, Житомирської та Кіровоградської областей. Найменша частка бідного населення у м. Києві, Харківській та Дніпропетровській областях.

Важливими параметрами бідності є частка населення, грошовий дохід якого становить менше офіційного прожиткового мінімуму на 1 особу та піраміда розподілу населення регіонів за рівнем середньодушових загальних доходів. Найвища частка

населення, грошовий дохід якого у 2010 році становив менше прожиткового мінімуму, на Закарпатті (39,2 % від загальної його чисельності в регіоні), а також Херсонській, Тернопільській, Волинській та Житомирській областях. Найнижча частка даної групи населення в м. Києві та Київській, Харківській і Донецькій областях. Більшість регіонів України перебувають у групах із середньою часткою бідного населення (16,7 – 29,6 %). Найсприятливіша форма піраміди доходів населення в Київській Харківській, Дніпропетровській, Чернівецькій та Черкаській областях, а найбільш несприятлива її форма в Херсонській, Закарпатській та Тернопільській областях. Найбільші розриви у частках бідних і багатих в Києві, Донецькій, Одеській та Луганській областях.

Аналіз конфігурації пірамід доходів дав змогу виділити 4 типи регіонів за розподілом середньодушових доходів.

Таблиця 1

Типи регіонів України за рівнем середньодушових доходів населення

Тип	Конфігурація піраміди	Регіони	Особливості
Регіон з різким переважанням відносно багатого населення (екстремум справа)		м. Київ	- висока гострота бідності; - висока частка заможного населення; - найменша частка абсолютно бідних; - високий рівень життя населення; - наявність прошарку дуже багатого населення; - високі стандарти життя; - наявність значних соціальних розривів та соціальної нерівності.
Регіони з екстремумами зліва		Закарпатська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька, Волинська області	- висока частка бідного населення, в т.ч. абсолютно бідного; - порівняно низька гострота бідності; - переважання сільського населення; - наявність досить значного прошарку населення із середніми доходами.
Регіони з пірамідами синусоїдної форми		Донецька, Луганська, Харківська, Запорізька, Одеська області м. Севастополь,	- висока гострота бідності; - наявність значних соціальних розривів; - порівняно низька частка абсолютно бідного населення; - переважання міського способу життя.
Регіони з правильною формою піраміди		Київська, Вінницька, Кіровоградська полтавська області	- збалансованість груп населення за рівнем доходів; - переважання населення із середніми доходами, і, як наслідок, нижча гострота бідності.

До першого типу (з пірамідою гіперболічної форми та екстремумом справа) увійшов лише один регіон України – м. Київ. Конфігурація піраміди доходів населення Києва є унікальною в порівнянні з іншими регіонами і свідчить про значно вищий рівень доходів населення в порівнянні з іншими регіонами. Така піраміда доходів має як позитивні, так і негативні сторони. З одного боку, частка бідних в Києві є значно меншою, досить високим є рівень задоволення базових потреб населення, високі стандарти якості життя та добробут населення. З іншого

боку, даний тип пірамід створює більший розрив між незначною часткою бідних та рештою відносно заможною частиною населення міста, що в свою чергу, підвищує соціальну нерівність, гостроту бідності та вносить корективи у сприйняття бідності населенням.

Другий тип регіонів – регіони з пірамідою доходів, екстремуми якої знаходяться в лівій частині діаграми. Це свідчить про високу частку в регіоні населення, доходи якого нижче прожиткового мінімуму або не перевищують його. До цього типу

увійшли Івано-Франківська, Закарпатська, Херсонська, Тернопільська та Волинська області. Позитивною стороною даного типу є менші соціальні розриви та порівняно незначна гострота бідності.

Третя група регіонів – регіони, які мають синусоподібну форму піраміди доходів. Типовими регіонами даного типу є Луганська, Донецька, Запорізька, Дніпропетровська та Харківська області. Дана форма піраміди вказує, по-перше, на присутність досить значного прошарку населення із середніми доходами, з іншого – на наявність прошарку більш заможного населення та наявність розриву у рівні доходів населення. Ці регіони мають досить низьку частку населення із середньодушовими доходами, які менші прожиткового мінімуму, у них присутній прошарок дуже багатого населення, а бідність населення характеризується значною гостротою.

Четвертий тип регіонів – регіони, які мають піраміду доходів правильної конічної форми. Такими регіонами є Київська, Вінницька, Кіровоградська та Черкаська області. В них структура населення є до-

сить збалансованою, менший розрив між найбагатшими та найбіднішими прошарками населення, частка багатого населення незначна.

Висновки. Сучасна стратегія подолання бідності у світі включає три взаємозв'язаних напрямки. Перший передбачає створення економічних можливостей для зниження гостроти та рівня бідності населення (створення робочих місць, організація підвищення кваліфікації робочої сили тощо). Другий напрямок передбачає розширення прав і можливостей бідних прошарків населення, насамперед, усунення соціальних та інституціональних перешкод для працевлаштування. Третій напрямок стратегій подолання бідності передбачає підвищення матеріальної безпеки бідних прошарків (зниження вразливості бідних прошарків населення перед економічними потрясіннями, стихійними лихами, захворюваннями, інвалідністю тощо). На наш погляд, в Україні ще однією важливою складовою подолання бідності є ментальна складова.

Список використаних джерел:

1. Baker L.D. *Measuring the Effects of Geographic Targeting on Poverty Reduction* / Judy L. Baker, E. Grosh Margaret // *Living Standards Measurement Study Working Paper*. – 1994. – № 99. – P. 626 – 637.
2. Demombynes G. *Producing an Improved Geographic Profile of Poverty. Methodology and Evidence from Three Developing Countries* / G. Demombynes, Ch. Elbers, J.O. Lanjouw, P. Lanjouw, J. Mistiaen, B. Ozler. – Washington DC.: WIDER. United Nations University, 2002. – 28 p.
3. Foster J. *A Class of Decomposable Poverty Indices* / J. Foster, J. Greer, E. Thorbecke // *Econometrica*. – 1994. - Vol. 42. - № 12. – P. 117 – 126.
4. Townsend P. *The International Analysis of Poverty* / Peter Townsend. - Hertfordshire.: Blackwell Publishing, 1993. – 815 p.
5. *Звіт Світового Банку про стан бідності на нерівності в світі у 2011 році (World Bank Poverty and Inequality Report 2011)*. Режим доступу: <http://povertydata.worldbank.org/poverty/home>.
6. Лебідь Л.І. *Теорія та практика подолання бідності в Україні. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. – Х.: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна - 2009. - вип. 15. - С. 425-430.
7. *Статистичний збірник «Соціальні індикатори рівня життя населення»*. – К.: Державний комітет статистики України. – 2010. – 203 с.